

O. В. Радченко,
д.держ.упр., проф.,
професор кафедри політології
та філософії ХарПІ НАДУ;

A. Є. Тамм,
к.і.н., доц.,
професор кафедри соціальної
та гуманітарної політики ХарПІ НАДУ, м. Харків

РОЛЬ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Досліджено проблеми становлення та розвитку сучасної пенсійної системи як провідного фактора змінення соціальної безпеки держави. Зроблено висновок про необхідність якнайшвидшого переходу до трирівневої пенсійної системи в Україні.

Ключові слова: соціальна безпека, пенсійна система, державне управління.

Двадцятирічний досвід побудови незалежної держави в Україні, перманентне реформування всіх сфер життедіяльності свідчить, що в умовах політичної нестабільності та невизначеності розвиток соціальних процесів набуває некерованого характеру. У свою чергу це призводить до руйнації науково-технічного та інтелектуального потенціалу суспільства, занепаду життєвого рівня Українського народу, підвищенню рівня загроз (небезпек) людині, суспільству та державі у соціальній сфері. Такий стан надзвичайно актуалізує наукові пошуки механізмів та чинників формування й підтримання належного рівня соціальної безпеки держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про велику увагу вітчизняних науковців до проблематики становлення сучасної пенсійної системи як провідного фактора змінення соціальної безпеки держави. Зокрема, це наукові розвідки таких науковців, як О. Амосов, В. Бакуменко, І. Бондар, О. Гаряча, В. Гордієнко, Б. Зайчук, С. Злупко, Н. Ковальова, І. Кравченко, Е. Лібанова, О. Макаренко, Б. Надточій, В. Новіков, М. Папієв, І. Сирота, В. Скуратівський, М. Шаповал, Ю. Шаров, В. Яценко. Проте науково-критичний аналіз напрацювань в окресленій галузі науки і практики показує відсутність системного дослідження теоретичних основ пенсійного забезпечення. Чимало

положень є суперечними та дискусійними. Не всі аспекти цієї складної та багатогранної проблеми з'ясовані та отримали належне наукове обґрунтування.

Це обумовлює формування *мети* статті та постановку завдання як виокремлення ролі та сутності пенсійної системи у виконанні функції соціальної безпеки держави.

Недосконалість заходів гарантування соціальної безпеки, насамперед, є наслідком неналежного виконання державою своєї соціально-захисної місії, закріпленої ст. 3 Конституції України, в якій людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в країні найвищою соціальною цінністю. Таким чином, соціальні цінності, інтереси, і головне – соціальна безпека повинні бути пріоритетами в державній соціальній політиці. Про це йдеться у Законі України «Про основи національної безпеки України», де зазначається, що національний інтерес полягає у створенні демократичного, громадянського, правового суспільства, в якому будуть забезпечені політичні, соціальні, духовні та інші інтереси і права всіх громадян [3, с. 1433].

Слід наголосити, що в сучасному розумінні «соціальна безпека – це стан життедіяльності людини та суспільства, що характеризується сформованою, сталою соціальною системою забезпечення соціальних умов діяльності особистості, її соціальної захищеності, стійкості щодо впливу чинників, які підвищують соціальний ризик» [9, с. 654]. Отже, соціальна політика в умовах кризи має гарантувати соціальну безпеку і формувати пріоритетні напрями, виходячи з необхідності попередження і ліквідації загроз національній безпеці у соціальній сфері [4]. Пріоритетами політики соціальної безпеки є створення умов для забезпечення достатнього життєвого рівня населення, розвитку трудового потенціалу, народонаселення, формування середнього класу, недопущення надмірної диференціації населення за рівнем доходів, проведення пенсійної реформи, надання адресної підтримки незахищеним верствам населення, всеобщого розвитку освіти, культури, поліпшення охорони здоров'я населення [5, с. 11-12].

Політика соціальної безпеки в цьому аспекті має ґрунтуватись на пізнанні

законів суспільного розвитку, зокрема соціальних відносин, виявляти глибинні тенденції розвитку в усіх сферах суспільного життя, що зумовлюють процес самореалізації людиною власного соціального потенціалу, її соціального захисту й здійснення цілеспрямованого впливу на них суб'єктів регулятивної діяльності. Така політика покликана виявляти й розв'язувати суперечності як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру в економіці, політиці, соціальних, духовних відносинах суспільства, у міжособистісних соціальних відносинах людей, тих чи інших складових цих відносин, аспектах і тенденціях розвитку та функціонування, що впливають на соціальне буття, соціальне самопочуття й безпеку людини. Політика соціальної безпеки спрямована на зміцнення й закріплення найпрогресивніших моментів, тенденцій у процесах та явищах матеріальної й духовної сфер життєдіяльності суспільства, що сприяють збагаченню його соціального розвитку, соціального буття, формуванню цінностей.

Політика соціальної безпеки виявляється в управлінні, регулюванні соціальних процесів. Соціальне управління та регулювання є основним механізмом, інструментом її реалізації. Така політика за умов трансформації суспільних відносин, формування соціальної держави й громадянського суспільства має за мету звузити, а в перспективі звести нанівець роль у соціальному житті чинників, що втрачають соціальне значення або гальмують процес суспільної соціодинаміки, і створити умови для посилення ролі чинників, детермінант, що сприяють соціальному поступу, посилюють соціальну безпеку людини. Нині мета політики соціальної безпеки полягає в розв'язанні суперечностей суспільного, соціального розвитку, що гальмують процес формування соціально орієнтованої економіки, становлення середнього класу, соціальної мобільності, утвердження дійових механізмів соціального життєзабезпечення людини як основного суб'єкта соціального розвитку.

У цьому зв'язку фундаментальним завданням політики соціальної безпеки є створення стану соціальної захищеності в Україні через забезпечення гідного рівня життя для всіх громадян і особливо соціально вразливих верств населення.

Сучасне суспільство з його культом молодості й активності витісняє осіб цієї категорії на периферію самотності й певної відстороненості від соціальних процесів. Обмеження функціональних можливостей цих людей щодо адаптації в ринковому середовищі підвищують ризик їх соціальної ізоляції, внаслідок чого вони вже не можуть на рівних конкурувати на ринку праці, змушені сподіватись на підтримку держави й стабільність пенсійної системи.

Забезпечення соціально вразливим категоріям населення гідних умов існування є надзвичайно важливим завданням держави як основного гаранта соціального захисту. Найважливішою складовою системи соціального захисту населення є пенсійне забезпечення. Його організаційно-правова форма визначається станом економіки й ринку праці, політикою у сфері податків і доходів, демографічною ситуацією, розвиненістю фінансових і страхових інститутів, прийняттям конкретної моделі пенсійного забезпечення.

Протягом XIX-XX ст. формуються та розвиваються до сучасного стану основні світові моделі соціального захисту й пенсійного забезпечення, які відповідають обраним моделям соціальної політики, визначаються економічними, історичними, культурними, політичними й іншими факторами, мають на меті забезпечення в суспільстві стану суцільної соціальної захищеності.

Класичні моделі пенсійного забезпечення, що склалися у другій половині ХХ ст. у більшості демократичних країн світу, відзначалися нежорсткою залежністю соціальних виплат від попередніх внесків особи до страхових фондів, тяжіли до поступового охоплення всього суспільства і мають екстенсивний характер розвитку. Цьому сприяв також економічний підйом і демографічний віковий баланс, що склався після Другої світової війни в країнах Заходу (значно переважаюче за чисельністю працездатне населення з легкістю матеріально забезпечувало непрацездатних за допомогою міжпоколінних соціальних трансфертів).

Але вже від 80-х рр. ХХ ст. економічні труднощі в країнах Заходу призводять до нестачі коштів для фінансування соціальних видатків і

змушують солідарні пенсійні фонди звернутись за дотаціями до державного бюджету. Результатом був певний перегляд соціальної політики й ролі держави в цій сфері, а також цілей, форм, принципів та функцій соціального захисту непрацездатних. Таким чином, подальший екстенсивний розвиток системи соціального захисту став дедалі непосильним тягарем для економіки. Поряд з цим у суспільному розвитку поступово виникають певні тенденції, деякі з них з часом набувають глобального характеру й становлять загрозу існуючим соціально-економічним системам.

По-перше, з'явилися і поступово посилились тенденції постаріння населення, які на тлі зниження народжуваності поставили під загрозу не просто ступінь ефективності діючих у світі систем соціального захисту, а й узагалі можливість функціонування соціально-економічних систем. Так, згідно з прогнозами ООН, співвідношення між працюючим населенням і пенсіонерами в найближчі 50 років буде таким, що державні бюджети будь-якої країни не зможуть забезпечити непрацездатному населення гідний рівень життя [15].

По-друге, у сьогоднішньому глобалізованому світі за збереження провідної ролі держави як основного суб'єкта соціальної політики все більшого впливу на здійснення соціальної політики окремих держав набувають наддержавне регулювання, наддержавний перерозподіл та наддержавне забезпечення [2, с. 17]. В умовах глобалізації власне соціальна політика, що раніше здебільшого аналізувалась і здійснювалась у межах окремої країни, об'єктивно набуває рис наднаціонального та транснаціонального характеру.

По-третє, сучасні дослідження геронтології та медицини вказують на те, що все більша частка населення при досягненні пенсійного віку не втрачає не тільки своєї працездатності (або втрати працездатності дуже незначні), але й бажання продовження трудової кар'єри [7, с. 35].

По-четверте, перетворення, що відбуваються в суспільному житті впливають на стан локальної соціальної мережі. У індустріально розвинених країнах підвищення кількості самотніх людей, зменшення розмірів родин, послаблення родинних зв'язків ускладнюють можливості реалізації

забезпечення за рахунок родини, змушують більшою мірою розраховувати на власні заощадження, а розвиненість соціальних інститутів приводить до значного поширення накопичувальних пенсійних систем.

По-п'яте, у багатьох країнах світу, особливо в розвинутих, існування ліберального законодавства щодо вікового цензу набуття прав на пенсійне забезпечення фактично знижує середній вік виходу на пенсію. На пенсійні фонди лягає додаткове навантаження по забезпеченням літніх безробітних, що знижує їх ефективність [13, с. 337].

Загроза з боку згаданих тенденцій привела до розуміння необхідності якісних змін у згаданих системах і пошуку шляхів удосконалення існуючої системи соціального захисту й пенсійного забезпечення. Більшість країн приступили до реформування соціальної політики, що виявилось у реформах організації діяльності та фінансування галузей соціальної сфери, пенсійних реформах і трансформації ролі держави у розв'язанні соціальних проблем [10]. На заміну всезагальності приходять адресність, селективність і індивідуалізація.

Головною метою реформування на сьогодні є створення соціального захисту й пенсійного забезпечення, побудованих на засадах поєднання економічної й соціальної ефективності, що знаходить своє відображення у завданнях найповнішого задоволення прав, потреб та законних інтересів непрацездатного населення й, одночасно, зменшення державних витрат на соціальні видатки. Змістом заходів з реформування соціального захисту є:

- оптимізація заходів соціального захисту;
- адресність соціальної допомоги;
- обумовленість розміру надання допомоги визначеню потребою;
- зумовленість форм, розмірів та видів соціального захисту попередніми виплатами особи;
- формування у працюючого індивіда почуття особистої відповідальності за власний добробут у літньому віці;
- проведення державних заходів зі стимулування участі особи в

різноманітних програмах соціального страхування;

- розподіл навантаження з соціального забезпечення непрацездатного населення між державою та іншими суб'єктами;
- перенос акцентів з держави як основного суб'єкта соціального захисту до інших, більш наближених до особи суб'єктів за ознакою належності до локальної соціальної мережі (у першу чергу – родини, родичів, місцевої або релігійної громади, громадських організацій) [6, с. 11].

Останнє знайшло свій прояв у залученні до вирішення посталих проблем ресурсів громадянського суспільства, а саме ресурсів неприбуткових недержавних організацій (далі – НДО) і потенціалу місцевих громад (сім'я, сусіди, друзі). У США, Великобританії, Франції, Німеччині послуги НДО формують у середньому майже 10 % ВНП цих країн і забезпечують близько 4 % робочих місць. Більшість своїх коштів вони отримують від членських внесків та продажу послуг державі або безпосередньо клієнтам.

Дослідники відзначають підйом на Заході комунітарної ідеології, що протиставляє себе державному патерналізму й відносинам страхування. Цей напрямок пов'язаний із широкою участю самих людей у вирішенні власних проблем на основі взаємодопомоги й кооперації. Причому ресурсом розвитку співтовариств виступають саме люди похилого віку, що володіють кваліфікацією, життєвим досвідом і, найголовніше, часом для ресоціалізації й нового соціального включення [1].

Виникає також безліч ініціатив і дій у інтересах непрацездатних, які не можна чітко віднести ані до держави, ані до системи соціального страхування, ані до місцевого самоврядування й громадянського суспільства. Вони пропонують змішані, гнучкі способи вирішення соціальних проблем (welfare pluralism). При цьому повсюдно вважається, що навіть найкращі інтернати або стаціонарні установи не можуть замінити сім'ї й домашнього проживання. Можна сказати, що відбулося перевідкриття сім'ї, сусідства й місцевого співтовариства як базових інститутів «органічної солідарності» й носіїв соціальних ресурсів. Змішані структури забезпечення соціальної політики у формі, наприклад, добровільних

організацій, кооперативів або взаємодопомоги/самодопомоги вже не є на Заході організаційними інноваціями. При цьому в кожній країні вони спираються на власні історичні й культурні традиції [8, с. 173].

Останніми роками відбуваються зміни у підходах науковців до соціального захисту й пенсійного забезпечення населення. Згідно з дослідженням французького науковця А.-М. Гійара, питання пенсійного забезпечення необхідно розглядати крізь призму трьох складових: ситуації для даної категорії на ринку праці, режиму соціального захисту й організації життєвого циклу різних вікових категорій [11]. Вплив ситуації на ринку праці на систему пенсійного забезпечення підкреслює також К. Лесне, який зазначає, що тільки значне покращення стану у сфері зайнятості дозволить досягти рівноваги в пенсійному забезпеченні [12].

Продовження професійної діяльності в пенсійному віці сприяє репродукції соціального статусу літньої людини в родині й суспільстві, поліпшенню матеріального стану, відчуттю незалежності й самоповаги, допомагає впоратися з негативними проявами кризи літнього віку. За свідченням німецького дослідника У. Періна, “Kompetenz”-модель, що ґрунтуються на розумінні наявності компенсаторних механізмів у процесі старіння, стає переважаючою над домінуючою довгий час “Defizit”-моделлю, яка допускає погіршення багатьох параметрів із віком [14, с. 21].

Таким чином, перетворення, що відбуваються в сучасному суспільному житті, мають безпосередній вплив на форми й методи здійснення державою соціальної політики, на роль та значення її суб’єктів у здійсненні соціального захисту й пенсійного забезпечення соціально вразливих категорій населення і реалізацію державної політики щодо створення в суспільстві стану соціальної захищеності.

Роль системи пенсійного забезпечення держави як інституту і механізму соціального захисту працюючого та непрацездатного населення у формуванні та реалізації соціальної безпеки полягає в створенні мінімальних умов життєдіяльності соціально вразливих категорій населення, забезпечення

сталого рівня задоволення їхніх первинних потреб на рівні прожиткового мінімуму. Водночас трансформація пенсійних систем в світі на сучасному етапі вимагає від науки й практики державного управління подальшого удосконалення прикладних основ функціонування механізму загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, насамперед, як найскорішого переходу до трирівневої пенсійної системи. Підлягають більш ретельному дослідженню також методичний та прикладний інструментарій запровадження накопичувальної пенсійної системи і удосконалення управління системою пенсійного страхування. Нагальною є потреба більш чіткого окреслення меж пенсійного забезпечення в рамках кожного з рівнів моделі пенсійної системи.

Список використаних джерел

1. Григорьева И. А. Теория и практика социальной работы : учебник / И. А. Григорьева, В. Н. Келасьев. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2004. – 358 с.
2. Дікон Б. Глобальна соціальна політика // Міжнародні організації й майбутнє соціального добробуту / Б. Дікон, М. Халс, П. Стабс ; пер. з англ. – К. : Основи, 1999. – 346 с.
3. Закон України “Про основи національної безпеки” // Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – С. 1433.
4. Конституція України : [прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. / із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222 – 15 (2222-IV) від 08.12.2004] / ВВР України. – 2005. - № 2.
5. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України // Уряд. кур'єр. – 1997. – № 21-22. – С. 11-12.
6. Макаренко О. М. Історичні та соціальні передумови й основні концептуальні підходи до соціального захисту осіб похилого віку / О. М. Макаренко // Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2009. – Вип. 1 (24). – С. 371–378.
7. Медков В. М. Демография : учебник для вузов / В. М. Медков ; М-во образования РФ. – 2-е изд. – М. : Инфра-М, 2007. – 254 с.
8. Писарев А. Демографическое старение: жизнедеятельность пожилого населения / А. Писарев. – М. : Инфра-М, 2005. – 326 с.
9. Скуратівський В. А. Соціальна безпека // Енциклопедичний словник з державного управління / [уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.] ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.
10. Хижный Э. К. Старение населения и пенсионные реформы в странах “большой семерки” : научн.-аналит. обзор / Э. К. Хижный. – М. : ИИОН РАН. – 2000. – 124 с.
11. Guillemand A.-M. Les sociétés à l'épreuve du vieillissement / A.-M. Guillemand // Futuribles. – P., 2004. – № 299. – P. 45–67.
12. Laisne C. France: reforme des retraites de 2003 / C. Laisne // Futuribles. – P., 2006. – № 316. – P. 78–79.
13. Marioni P. Accroître l'emploi des seniors: Entre volontés et difficultés / P. Marioni // Premières synthèses. – P., 2005. – № 4. – P. 335–341.

14. Perina U. Die Rentenreform 1992 / U. Perina // Special: Altersvorsorge. – Hamburg, 1995. – S. 20–29.
15. The Ageing of Populations and its Economic and Social Implications, Population Studies // Population Ageing. – 2007. – № 26. – [Электрон. ресурс] – Режим доступа : http://www.un.org/esa/population/publications/popnews/Newsltr_83.pdf.

Radchenko O., Tamm A. Role of provision of pensions in system of social safety of the state.

In the clause problems of formation and development of a modern retirement system as key driver of strengthening of social safety of the state are researched. The conclusion about necessity of the prompt transition to three levels to a retirement system in Ukraine becomes.

Key words: social safety, a retirement system, government.

Радченко А. В., Тамм А. Е. Роль пенсионного обеспечения в системе социальной безопасности государства.

Исследованы проблемы становления и развития современной пенсионной системы как ключевого фактора укрепления социальной безопасности государства. Сделан вывод о необходимости скорейшего перехода к трехуровневой пенсионной системе в Украине.

Ключевые слова: социальная безопасность, пенсионная система, государственное управление.